

N. Pál József

Semmi sem olyan, mint régen

- (Szabó István életének és művének tanulsága – történelmi háttérrel)

Jánosi Zoltánnak, e maradék ország másik végéből, baráti öleléssel

Szabó István neve tucatnév. Könnyen megjegyezhető, ám nehezebben azonosítható, hisz több van belőle, csak az – így vagy úgy – hírnévre vergődöttek között is. Lehet-e, s ha lesz, minemű összefüggések okán lesz az ilyen névnek összetéveszthetetlen súlya, nem tudható, ám hogy Nagy László nekem a költőt, Kovács István – gyermekkorom körülrajongott színészét is megelőzve – az ökölvívót fogja jelenteni, amíg élek, ebben biztos vagyok. De hát jelent-e ma Szabó István neve valakiknek valamit, a filmtörténetben egyértelműen klasszis, ám emberileg gyarlóvá lett filmrendezőén kívül, megint csak nem tudom. Tán a méltán neves – a parasztság történetjével foglalkozó – debreceni történész, a nádudvari tévesz elnöke (könyv készült róla nemrég), no meg a kajakos világbajnok jut még eszébe a korosabbaknak, de közel három évtizedes (egyetemi) oktatói tapasztalatoktól megverten állítom, hogy e remek novellista neve senki emlékezetében nem él ma már, a magyar irodalom szakosokat is beleértve persze.

Az én Szabó Istvánom író volt, Cserszegtomajon, e Keszthely tőszomszédságában fekvő hegyközségi faluban született, s amiért nekem különösen kedves, hogy zalainak – és ZTE-szurkolónak! – vallotta magát egész életében, noha szűkebb páttriája – „hivatalosan” – 1950 és 1979 között Veszprém megye része volt. Negyvenöt esztendőit élt mindössze 1931-től 1976-ig, hányatott, ám mégis modell-értékű sors adatott neki, csupán három kötete jelent meg életében (*A lázadó*, 1956; *A varázsló kertje*, 1963; *Ne nézz hátra*, 1972.), s halála után – néhány jó emlékezetű, a hagyatékát is gondozó barátot kivéve – igen gyorsan elfeledték. Elfeledte az irodalomtörténet, meg a könyvkiadás is. Könyve – egy kötetben összegyűjtött

művei – 1991-ben látott napvilágot utoljára (*Isten teremtményei*), a róla szóló írások java részét Németh István Péter egy szinte hozzáférhetetlen, kicsi emlékkönyvben adta közre (*Síratódal*, 2009.) s – Csűrös Mikósnak és Fogarassy Miklósnak hála – leveleinek, levelezésének egy része is olvasható (*Kodolányi János és Szabó István levelezése*, 1999; *A barátság szelleme*, 2009.), ám Szabó István egykor volt lénye, életművének tanulsága, ahogy Domokos Mátyás írta jó negyedszázada, a „közöny ólomkoporsójában porlad”.

S ott porlad bizony egy írói szemlélet és szereptudat hagyománya is. Szabó az írástudók ama csoportjába tartozott, akik szerint „az írás szava” az „élet

szava” kellett (volna), hogy legyen, s aki ennek az etikummal, s alkotói felelősségtudattal átszótt magartatásnak a tovatűntét már 1972-ben riadalommal emlegette föl. Úgy vélte, ennek híján a kimondott s a leírt szó – egyben a magyar irodalom – *tétje* is odalesz, hogy százados értékek bomlanak fel, hogy életünk, történelmünk, megtett utunk tanulságát veszni hagyván – szellemi értelemben – a létezés vegetációs szintjéhez igazodva lézengünk az értelmes jövő nélküli jelenben csupán.

Alanyi író volt, mondanám, ha e fordulatnak lenne értelme még. Közlés- és kifejezésvágyának fókuszában saját és környezete életének, sorsának kavargóva átfórmálódó tapasztalata volt elsősorban, az általa tökéletesen ismert mikrovilág történelmi és lélektani rezdüléseinek bázisán mondta el mindazt, amit az „egyetemes emberiről” elmondania adatott. Csak novellákat írt egész életében, regényterve s regényvázlata is volt ugyan, ám a hosszabb műfaj tető alá hozásához az idő sem a kitartott fegyelmet, sem az alkotói hajlamot nem adta meg neki. Mint megannyi villanás, máskor felszakadó vallomás vagy segélykiáltás ezeknek a novelláknak a sora, egy tépelt életút összeilleszhető mozaikjai, beszédes – nemegyszer esztendőkre rúgó – némaságokkal. Szabó István írói pályája mintha egy széjjelhulló világ és egy széjjelhulló világszemlélet ambivalenciákkal átszótt utóvédharcának rohamosan fakuló emlékezetéről üzenne nekünk. Megszólítani – avagy „újra megszólítani”, ahogy manapság mondani illik – e tapasztalatra s e „volt világ” emlékezetére való nyitottsággal lehet(ne) csupán.

Akik jó szándékkal emlegették, mint a huszadik század ötvenes-hatvanas évei életformaváltásának, s e váltás történelmi, lélektani kísérőjelensége következményeinek leghívebb krónikásáról írtak és beszéltek általában. No meg egy életforma eltűntének sirtójáról, akinek műve épp ennek az életformának – s vele az elementáris ráismerés intimitásának – az eltűntével lett egyre kevésbé megszólítható, ahogy nemzedéke legjobbjainak alkotásaira is valamiféle „félmultként” tekint az irodalomtörténeti emlékezet. Az *Emberavatás* című antológia nemzedékéről van szó, aminek legjobbjait – Sánta Ferencet, Szabó

Istvánt, (Kamondy) Tóth Lászlót, Csurka Istvánt – a sematizmus legkeményebb esztendeinek követelményei nem befolyásolták már, ugyanakkor témáik többségét a magyar történelem fordulatainak – személyesen is átélte – történelmi, szociológiai és morális közege adta az indulás idején, s ez adta javarészt a következő esztendőkből is. Én még azt sem tartom véletlennek, hogy e tematika elsődlegességének kényszerű s egyben törvényszerű tovatűntével ezeknek az íróknak a pályáivá – tán Csurka Istváné kivételével – így vagy úgy, de megroggyanni látszott, vagy éppen le is zárult mindörökre.

A paraszti társadalom változásai adta tematikáról van szó természetesen, ama nagy átrendezés 1945-1962 közötti esztendeiről, aminek vége egy hagyományos életforma meghatározta létszemlélet haláltusájává lett. Az a paraszti réteg, amelynek többsége a Horthy-rendszert cselédvilágként élte meg, s 1945-ben egy olyan, amilyen földosztással történelmi esélyt látszott kapni az időtől, már 1948-49-től a história harapófogójába került. Noha a tévesítés első brutális hullámát átvészelte, s a Nagy Imre-program reá vonatkozó részére is reménykedve nézhetett, e millióknak a sorsa 1959-1962 között végképp beteljesedett. A forradalom leverését követő két esztendőben még békén hagyták ugyan, meglehet – az „ahogy lehet” parancsának megfelelően – erőre kapni is látszott, ám a Központi Bizottság 1958. novemberi határozata után már nem volt apelláta. A megtorlás legsűrűbb esztendeit kísérő döntés – ami szerint a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” tüzzel-vassal végrehajtandó – nemcsak a szovjet modell magyarhoni alkalmazását jelentette, a berendezkedő régi-új hatalomnak legerősebben ellenálló, a hagyományos formájában ellenőrizhetetlen, kevésbé befolyásolható milliós közösség széjjelzúzása volt akkor a cél. Mindazt, ami 1959-60 és 1960-61 őszén-telén-koratóvaszán a „finomabb módszereket” a brutalitással agyafúrta keverő eljárásokkal bekövetkezett a „vallásos világnézet elleni harc” is kísérte, életek tízezreit hajszolva a kétségbeesésbe, hogy aztán 1962 augusztusában – az MSZMP VIII. kongresszusán – közhírré tehessék a diadalt: Magyarországon a „szocializmus alapjainak

a lerakása” befejeződött. Erről Ö. Kovács József monográfiája (*A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában, A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965*, 2012.) mondja el a legtöbbet a történettudomány követelményeinek megfelelően, de e folyamat emberi, pszichikai és morális kísérőjelenségeit, következményeit is fölillantva egyben. Azt a folyamatot, amelynek nyomán az életet megtartó értékek kavarodtak meg s ezek széjjel menthetetlenül, hogy a szocialista táborban akkor látványosnak tetsző adományokkal, ígéretekkel gazdagon reánk tört „új világ” mindent összemaszatoljon aztán, miközben az átélt traumák bevallását, „kibeszélését” évtizedekre tette lehetetlenné. Szabó István, az idősödő parasztszülők tizenöt esztendősen – éppen 1946-ban, a nagy változás első stációja után – félárván maradt, a kifejezés kényszerével, a szépség és a jószág ígézetével megáldott-megvert, a paraszti munkára viszont testileg s lelkileg egyaránt alkalmazatlannak tetsző sarjadéka csak erről az útról s ennek tanulságairól beszélt – lényegében csak erről tudott beszélni! – egész életében.

Úgy vélem, hogy egy, a konkrét histórián túlmutató történelmi csapdahelyzet összetett természetrajzának művészi ábrázolásáról volt és van szó itt. Egy legalább kétarcú folyamatról, ahol sem a „jó”, sem a „rossz” nem létezett, avagy nem volt értelmezhető önnön tisztaságában, ám a hatalmi akarattól is determinált kavargás hagyatéka itt szunnyad bennünk azóta is. Mert kétarcú volt az a folyamat, ami a vidéki társadalom nagy részével ezekben az évtizedekben megesett, egy önmagát kétségbeesetten védő rend s a reá törő, a „régit” könyörtelenül porlasztó „új világ” küzdelmének szálkeresztjében. Adott volt itt egy életforma ugyanis, a maga emberöltőkön át kikalapált szokásaival, parancsaival és elvárásaival, amely a létezés sokszor kegyetlenül nehéz, mégis kiszámíthatóan biztonságos medrét jelentette a benne élőknek – „belülről” nézvést így tetszett! – századokon át. Közösségi volt e keret minden elemében, „kilógni”, netán kiválni belőle nemigen lehetett, még „kitűnni” is a keret szabályaihoz, törvényeihez igazodva

csupán. E törvényeket, szabályokat felrúgó kitörési kísérlet a keret – ha tetszik, a közösség – számára nemcsak értelmetlennek, de értelmezhetetlennek is mutatkozott, s hogy a kísérletet elfojtsa, megakadályozza meg is tett mindent rendszerint. Néhanapi – mind a családban, mind a tágabb közegben feszültségeket is gerjesztő – „kiválások” előfordulhattak persze (ha egy-egy gyerek tanulhatott például), de a tömeges „szökésnek” semmi értelme nem lett volna, ehhez sem a társadalmi, sem az anyagi, sem a tudati feltételek nem voltak adottak: egy „normális” parasztember „normális” gyermekének, hogy ne paraszt legyen, eszébe sem juthatott. Ekként e létezési mód szabadsághiányos állapota fel sem tűnt a benne élőknek hosszú ideig, még a kitörési kísérletekből fakadt konfliktusok is a közösség bejártott törvényei szerint „rendeződték” általában, az örökölt minták parancsa mindenben uralkodott. Meglehet, ezeknek az embereknek igen nagy része – ahogy Németh László a harmincas években fogalmazott – valóban a „nemzet alatt” élt, az életvezetési stratégiák, a mentalitás szerkezeteinek folytonosságára nézvést mégis így érezte magát biztonságban. A „tovább lépés” esélyét, az anyagi lehetőségek (több munka, több bér, aztán egy ló, szekér, még egy kicsi föld stb.) némi bővülésének reménye jelentette-jelenthette csupán, mindent, de mindent – a szerelmet, a házasságot, még a családtervezést is – ennek rendelték alá.

Mindezt az „egyhangúságot” a modernitás, a kapitalizmus jelenségei is megszagatták már, minálunk a XIX. század végétől mindenképpen, a paraszti életforma – Kovács Imre írta így később – csödjének előérzetét hozva el. Erről s e folyamat kiváltotta drámákról (agrárszocialista mozgalmak, kivándorlás, egykézés, a nyomor változatai stb.) a népi mozgalom szociográfiáinak köszönhetően tudunk a legtöbbet, az igazán nagy változást azonban az 1945-öt követő jó másfél évtized hozta el. S ez az idő hozta el az utóvédharc korát is, amelynek során – az egyébként nagyon fontos! – átalakulás egy, az arányosság, a biztonság rendjét még őrzött értékvilág és kultúra bomlásának az utolsó felvonásává lett. A valóban felszabadulásra érett paraszttár-

sadalom, a reményt adni látszó, aztán e reményeket rögtön megcsúfoló történelmi-politikai kényszernek ellenállni ugyan nem tudhatott – falvak „estek el” sorra, ahogy a költő Nagy László édesanyja a fiának küldött levélben fogalmazott –, ám mivel a számára ismerős minták folytonosságát védte rendületlenül, e hagyományos minták – az „új felől” nézvést – abszolút szabadsághiányos állapota is menten megmutatkozott. Ami korábban biztonságot adott – vagy adni látszott –, most börtönné, az életeket megnyomorító béklyóvá lett szinte esztendők alatt, miközben idősödő, vagy önmagukat hirtelen öregnek érző szülők tébolyodott tanácsalansággal tördelték a kezüket, hiszen számukra felfoghatatlan volt, ami bekövetkezett. A „mi lesz velünk, ha nem köti a gyereket a föld” réme, a rohamléptekkel változó szokások, reflexek, vágyak és tervek ellen való kétségbeesett tiltakozások életeket tettek pokollá a régebbi s az újabb nemzedékben egyaránt. Az állandó gyanakvás, fürkészés – nem változott-e meg a néhány hónap után hazalátogató gyermek szava, mozdulata, nem vette-e fel a „városi tempót” stb. –, a „megszólás” kényszerének s a megszólástól való eszement félelemnek, az önvészélyes agresszivitásnak, elfojtásoknak az egyidejűsége, az egyre keserűbb, ugyanakkor egyre értelmetlenebb védekezési stratégiák ekkor lettek a bomló paraszti társadalom részévé menthetetlenül. Indulatot, másutt mosolyt, lenézést váltott ki mindez, s ami az arányosként megélt rend őrzője volt (lehetett) önnön ellentétébe fordult. Tudatot beszűkítő magatartásminták, tragédiák szegélyezték ezt a folyamatot, miközben százazrek lettek – pszichikai és morális értelemben is – talajtalanná, meglehet, anyagilag gyarapodva közben, s az „új világ” jelenségei csáberejével szemben védtelenül immár.

Ennek az „új világnak” a jelenségei lettek aztán az 1962-63-tól kiforrott Kádár-rendszer fundamentumává, aminek – többször nosztalgijára szólító – emlékezete máig élér, azok lelkében és agytekervényeiben is nemegyszer, akik, vagy akiknek megnyomorított szülei a „régit” látszottak védeni még, annak idején. Mert sok lett akkor az új,

az életet könnyebbé tevő, a gyarapodás élményét esztendőről esztendőre megadó civilizációs adomány, ez bizonyos. A megtorlás rettenetére csempészett, majd azt felváltó „életszínvonal-politika”, a tömeges téveszesítést „felpuhító” háztáji gazdaság rendszere az úgynevezett konszolidáció politikai eszköze is volt természetesen, s el is érték a kívánt célt vele. Kockaházak nőttek ki a földből, országos – egyben sóvárgott – élménnyé lett a parkettás szoba, a villanyvilágítás, a hűtőszekrény, a televízió, s hamarosan a fürdőszoba is, a rádióban, s a vendéglátó helyeken addig nem hallott vérpezsdítő muzsika szól, a szórakozási szokások rohamléptekkel alakultak át, s mindez lebíratlanul vonzónak mutatkozott. A régi konfliktusokat újak váltották fel, amiket az „öregék” nem is akartak érteni már, fásultan, beletörődve bámultak papucsba bújtatott lábbal a képernyőre vagy maguk elé, s ha keserűen köptek is néhanap észre kellett venniük, hogy a hatvanas esztendők közepére e társadalom nagy része lenyugodott, sőt bizakodással nézett a jövőbe. Azt a régi-régi gyötrelmesen szegényes biztonságérzetet egy addig ismeretlen új biztonságérzet kezdte fölvaltani, ami nemcsak a nagyobb kényelem, de a nagyobb szabadság (még a „szabadságon vagyok” szóösszetételt is ekkor kezdték megtanulni faluhelyen!) élményét is megadta bizony. Kisvártatva motorkerékpár, aztán Trabant is került az „életrevalóbbak” feneke alá, lehetett menni a Balatonra, aztán „jugóba” is, csak „megtalálom a számításomat”, mondogatták egyre többen, miközben a szerzés szenvedélye, a kapzsiság, az irigység, a dicsekvés újmódi esélyei is életeket és magatartásokat formáló „szabályokká” lettek, szinte észrevétlenül. Azt azonban, hogy például a munka, mint lélek nélkülivé vált hajsza (hisz azok az „elérendő célok” csak jöttek-jöttek rendületlenül!), s a fiatalabbak kétkezi munkától való viszolygása egyazon folyamat két eredője valójában, néhány íróemberen, Németh Lászlón, Veres Péteren s – mondjuk – a fiatal Szabó Istvánon kívül alig valaki vette észre természetesen. S azt is kevesen csupán, hogy az öröndetes „fejlődés” közben minden összezavarodott.

Úgy lehet, a huszadik század második fele magyar történelmének a hosszabb távú hatásaiban leginkább alattomos csapdáját kezdte működtetni az idő, éppen azért, mert a nélkülözések, az átélt traumák, a több évtizedes folytonos „mozgósított állapot” után végre nyugalmasnak s a legelemtárisabb igényeket kielégítőnek mutatkozott. Csak az arány, a mérték tudata kezdett kiveszni az amnéziásan örvendő lakosságból évtizedekre előre, s a két jelenség, ami időben összeért alapos munkát végzett bennünk és általunk. Bebizonyosodott: ha egy társadalomra – történelmi értelemben nagyon rövid idő alatt – a tradíció elvesztésével párhuzamosan ömlik rá az új és nagyon vágyott jelenségek tömkelege, akkor az értékfelismerő, értékkiválasztó és értékérvényesítő képesség jóvátehetetlenül összezavarodik. Az értékes a divatossal (a „trendi” szót nem ismertük akkor még), az élet arányos rendjének tudatos tervezése az agresszív önérvényesítés amorális mozdulataival keveredik, miközben látszólag minden a legnagyobb rendben van. Mert nemcsak az értékek kavartak meg a hatvanas esztendőök Magyarországon, összemazsolódott a tulajdonhoz (ami „közös” az enyém is, törődni azonban nem kell vele, gondozni sem, ellenben bármikor „hazavihető”), a munkához való viszony is (kicsi melóval is elleszünk a gyárban s a téaszben), egy ország tanult meg „lógni” katonaságnál, munkahelyen, futballpályán egyaránt. Csak „érvényesülni”, csak többre jutni, csak fogyasztani akart szinte mindenki mindenáron, törvényté lett a „leleményesség”, s „élhetetlen” alakként nézték le, aki nem állt be a sorba. Jómagam morális züllésnek látom e folyamatot visszavonhatatlanul, aminek nyomán a lakosság jó része e züllést az anyagi gyarapodás várva várt alkalmaként élte meg, miközben a „gyökértelenség”, a kiüresedtség, a cinizmus, a devianciák változatos formái uralkodtak el. Egy átélhető dráma nélküli dráma volt ez a história mélyebb rétegében, egyre több hulló sorssal szegélyezve az utat, s ki vitathatná, hogy az áldozatok igen nagy része épp e dupla fenekű helyzetet mélyen átélt lelkek közül került ki. Sarkadi Imre és Váci Mihály, Kondor Béla és Nagy László,

B. Nagy László és Huszárik Zoltán, Kormos István és Latinovits Zoltán, meg a többiek, mind-mind a negyvenes vagy az ötvenes esztendeiket taposva mentek el, akárcsak Szabó István, miközben örvendezve, lényegében elégedetten éltünk, s például mezőgazdaságunk nem egy terméke a világ élvonalába tartozott. Azt, hogy a – változásra érett! – régi helyére telepedett új érték- és szokásrend, életforma mindenféle értelemben – még gazdasági értelemben is! – ingoványra épült, megint csak nem akarta hallóra venni szinte senki sem, ennek az öntudatlan elégedettségnek a „gyümölcse” jó évtizeddel később érett be csupán. Ez lett az az állapot ugyanis, ami a nyolcvanas esztendőök második felétől már hazánkban is érzékelhető, aztán nemsokára reánk köszöntött, globalizációsnak is nevezett „értékszerkezet” medrét jó előre kivájta már. Tudom, sokak számára nehezen hihető, de úgy igaz, hogy a kádári fénykorban rögzült amorális „életminták” és a szintén amorális globális „életminták” szerkezete – a lehetőségek kiáltó különbsége ellenére! – hibátlanul összeért, a „kaparj kurta” stratégiája a „csináld meg a magad karrierjét” mindent átszövő és felülíró parancsának a tökéletes előzménye lett – még a politikai „értékválasztás” értelmében is. Ezért „nőtt össze, aminek össze kellett nőnie”, a közösségi formák szétesése, s a korlátlan individualizmus jelenségei máig egymást föltételezik, miközben a tradíciók, az átörökíthető, a közösséget óvó minták tiszteletére alapozó gondolkodás – ami a csak materiális értelemben vett „haladás”, szóval a fogyasztás ellenfele lenne! – vádakkal (premodern, provinciális, kirekesztő stb.) is bőven megszórt védekező pozícióba kényszerült, nemcsak Magyarországon.

Szabó István élete és életműve azért is ropant tanulságos, mert a fentebb vázolt folyamatot kínos következetességgel és magas művészi szinten „követte végig”, demonstrálta egészen addig – a „nagy család” kibontakozásáig – ahonnan nem volt már visszaút. Jómagam – téves szóhasználat – „elpolgárosodásnak”, a „polgári életeszmény kiütéses győzelmének” látta e folyamat végjátékát, ám amit az „önző gondolkodás elhatalmasodásá-

ról”, a „kicsinyes, képzelet nélküli korról”, no meg az irodalom szerepének – már a hatvanas évektől átélte, aztán 1972-ben meg is fogalmazott – radikális átformálódásáról írt, hibátlan diagnózisnak tetszik évtizedek távolából is. A magyar irodalom közvélemény-formáló erejének megroggyanásáról, az író „fölöslegessé válásáról”, a „felelőtlen játék”, a fogyasztás-centrikus szemlélet térnyeréséről beszélt abban a dolgozatában, ami az 1972 végén, majd évtizednyi szünet után megjelent *Ne nézz hátra* című kötethez készült, de 1991-ig senki sem olvashatta nyomtatásban. Eltűnik az az idő, amikor „az irodalom szava mindenkor az élet szava volt”, mondta ars poeticaként, egy szereptudat érvényességét veszni látó szemlélet hattyúdalként talán, hogy léte végső fellobbanásul eszmélkedésének teréhez – s egyetlen írói „témájához” – térjen vissza nemsokára, gyermekkora falujához, oda, ami a művészi teremtés szintjén még igen, de a maga valóságában nem volt többé visszahozható.

Abban az erős negyedszázadban, ami Szabó István írói életének idejét adta, minden megtörtént lényegében. A személyes és országos remény s annak megcsúfolása, a kiszakadás vágya és keserve, a „beérkezés” ambivalens tapasztalata, a talajvesztés riadalma, a „visszamenekülés” nosztalgiával kevert óhaja s a reá törő magány döbbnete egyaránt, miközben mind a magyar társadalom, mind az irodalom önmagáról való képe is végképp átalakult. Ennek a kevés szavú cserszegtomaji novellistának a műve nemcsak eme história erkölcsi és művészi hozadékáról, tanulságáról adott számot, de az „egyetemesen emberiről” is hírt adott, a maga – ha tetszik magyar és paraszti – bázisán. S mert könyvvel ritkán jelentkezett, a híradás stációi szinte kötetről kötetre végigkövethetők. *A lázadó* (1956) elbeszélései – aminek többségével később elégedetlen volt persze – egy repedező életforma öntudatlan védekezési mozdulatainak a személyiséget roncsoló, szabadsághiányos, a létet börtönné torzító tehetetlenségi nyomatékairól beszéltek a maguk hol Móriczra, hol Kodolányira hajazó hangján még. Olyan darabok, mint a *Hajsza*, a *Nászéjszaka*, a *Készülődés*, a *Vacsora* e változásra

érett állapotnak voltak az irodalomszemléleti tradíciót is újjáfogalmazó művészi tanúsítványai, míg a néhány esztendővel későbbi – kötetbe sem került – *Vasárnapi mise*, vagy a *Vidéki megállónál* ugyanezen helyzet értelmetlenné tetsző igazodási kényszerreit előhívó pillanatairól adtak számot. E két utóbbi novella a *Varázslat kertje* (1963) remekléseinek világát is idézte már, az otthoni – tehát „otthon hagyott” – értékrend gyanakvó fürkészésének hol mulatságos, hol gyötrelmesen tragikus pillanatait, amelyek a történelem pörölycsapásai alatt lassan szétporladó életforma utóvédharcának lettek a siratói. Igen a *Sirató-dal*, ennek az életműnek, ha nem is a legjobb, de a leginkább szimbolikus darabja talán, amit olvasni én ma is csak elszoruló torokkal tudok. Reza néni, a „fölöslegessé lett” reszkető kezű öregasszony „utolsó cselekedete”, a magányos kenyérsütés, otthon, a százados szabályok szerint, a kifelejtett só, az elásott – mert ehetetlenné lett – megkelt tésztahalom, egy megkérdőjelezhetetlennek tudott törvény búcsúja a maga keserű groteszkiségében. Semmi sem volt már olyan, mint régen, ahogy a *Minden olyan, mint régen* hazalátogató minapi parasztfiúja gondolhatta bódult fejjel, mert levakarhatatlanul kölcsönös idegenkedések kezdték uralni itt is, ott is az életet, miközben a csábító új ígérvényei felé is megindult már a lélek, ahogy az a *Hazulról odáig*, *A szabadság keresztje*, vagy *A szent család reggele* sorai közt olvasható. A kiválás lebírhatatlan vágya s a talajvesztés determinált egyidejűsége, a „sem itt, sem ott” kódolható réme volt már ezeknek a novelláknak a mélyrétegében, ami nemcsak a kibírhatatlannak – hisz a vágyakat gúzsba kötőnek – érzett, de mégis minden ízében ismerős világot, hanem a szólás érdemességébe vetett alkotói bizalmat, s magának az alkotónak az életét is felemésztette végül.

Írói válságként volt szokás emlegetni mindezt annak idején, holott Kamondy Tóth László semmibe hullásának, vagy a Sánta Ferenc-i életműre borult csöndnek nem a prózapoeitikai beszédmód kimerülése, de nem is – ahogy Szabó István esetében hihették – az önsorsrontásba fulladt személyes élet volt az első számú okozója. Az

már következmény lett inkább, hiszen a szépség és a jóság művészi újjáteremthetőségének hite és értelme – lásd az *Isten teremtményei* című novellát – körül fogyott el végleg a levegő. S mert az „új világban – értelmesen – létezni már nem tudott, hősünk azt tette, amit egyedül tehetett. A „ne nézz hátra” parancsát hajtogatva is „visszafelé” menekült bizony, vissza a gyermekkor terébe, az „idők zenévé finomodott emlékei” köré, hogy a lélek mélyén épen őrzött világ eredeti alapszerkezetét bővílje újjá, ahol az élet biztonsággal járható medrét a traumáktól mentes emlékezet és a jelen, a valóság és a fantázia sugárzó harmóniája adja meg. Az a nyolc Csanaki-novella ami az életmű beszédes „toldalékaként” is felfogható, a „még egy világ” (*Iskola a magasban*) misztériuma művészi újjáteremtési lehetőségének ígézetében fogant akkor, amikor ama látásmód alapszerkezetét feldajkáló és átörökíteni képes életforma már régen odalett. E ciklus – a *Hajnalok hajnala* címet kapta már az író halála után – bravúrja abban keresendő, hogy nemcsak egykor volt létezési terének harmóniavilágát, hanem annak széthullását – a széthullás első hajszálrepedéseit – is megírta egyben, egy felnőni kényszerült gyermeki lélek látószögében immár. A hazatalálás, az otthonteremtés feladhatatlan igénye s a megismerésre szólító nyugtalanság szintén örök vágyának rezgése, szorítása tartja egyensúlyban ezt a ciklust, ahogy ez tartja egyensúlyban a homéroszi eposzok világát is majd három évezrede.

A tudás, a megismerés vágya, s a tudás, a megismerés botránnya ez, mert az élet érettünk való csoda s ellenünkre való borzalom szintén egy időben, ám

a csoda „győzelmének” igénye soha föl nem adható. Szabó István ezért sem lehet „parasztíró” csupán. Műve egy éppen eltűnő világ, meg az átalakulás traumájának, gyötrelmének művészi ábrázolása természetesen, ugyanakkor egy léttapasztalat feloldhatatlan csapdahelyzetének magas szintű krónikája is. Jóllehet, a – szétesettség, az értékrelativizmus élményét adottnak, már-már kötelezőnek tételező! – posztmodern „állapot” nem tud, s nem is akar semmit kezdeni ezzel, ennek a felfogásnak az egység őrzésének igénye és a szétesettség rémének tapasztalata – a két állapot küzdelme! – egyszerre a hordozója, miközben a szintézis utáni vágy továbbra is megmarad. Így ebben a szemléletben az írás, mint „teremtés”, illetve a mű élet- és valóság-vonatkozásai is feladhatatlanok lényegében. Szabó István, ez az elfelejtett író azt a feszültséget élte, teremtette s „működtette” egyik utolsóként, ami a „Minden kellet s megillet a Semmisem” gondolatát fogalmazó Ady Endre életművének is a legmélyebb fundamentuma volt, ízig-vérig magyar bázison. E feszültség – ami a több mint száz esztendő magyarországi (és egyetemes) modernség problematikája – József Attila vagy Nagy László művét is behálózta persze, ha e küzdelem ma is tovább élő szakaszának tapasztalatáról az irodalomtudomány nemigen óhajt tudomást venni, akkor is. Lehet, ama világgal, a gondokra való ráismerés képessége is eltűnt időközben, akárcsak a felismerés döbbenete? Mert Szabó István e tucatnevű szerző nemcsak életművével, de életével is híven példázta – hiszen végigélte! – mindazt, amiről írnia adatott.